

A *conversio* poétikája: Dante

Kelemen János

A *conversio* kérdése az *Isteni színjáték* szövegével kapcsolatban kétféleképpen vethető fel: egyrészt tematikus, másrészt poétikai szinten.

Tematikus szempontból a költeménynek azokra az epizódjaira emlékeztetek, melyekben megtért személyekről, illetve megtéréstörténetekről olvashatunk. Leghíresebb Statius esete a *Purgatóriumban* (XXII, 67–73),¹ aki a történet szerint a Krisztust megjövendőelő Vergilius hatására titokban megtért kereszténynek:

Úgy tettél, mint kik sötét éjbe mennek
s fáklyát visznek, de nem látják a fényét,
csak az utánuk jövő örül ennek.
„Uj század száll” — daloltad — „uj remény ég;
uj nemzedék jön, égből ereszkedvén;
igazság és aranykor visszatér még!”
Általad lettem költő és keresztény; [...]

De emlékeztethetnék Traianus esetére is. Őérte, szintén a *Purgatóriumban* egyik epizódja szerint, Gergely pápa járt közbe, hogy lelkét „támassza föl Isten”, s „aztán élve megtérésre vonja” („per suscitarla, / sí che potesse sua voglia esser mossa”; *Paradiscsom*, XX, 110–111).

Ehelyütt a második, tehát a poétikai megközelítéssel szeretnék foglalkozni. Az *Isteni színjáték* alapjául szolgáló poétikát többféleképpen lehetne elnevezni. Beszélhetnénk például az isteni ihletés poétikájáról, a kimondhatatlan poétikájáról vagy az allegória poétikájáról stb. A „*conversio* poétikája” elnevezés John Freccerótól, a múlt század második felének egyik nagy Dante-kutatójától származik.² A továbbiakban az *Isteni színjáték* Freccero-féle olvasatát tartom szem előtt, s ezt próbálom néhány további szemponttal kiegészíteni.

Elöljáróban megjegyzem, hogy Dante poétikájának a *conversio* poétikájaként való jellemzése összefügg egy filológiai szemléletváltással. A Dante-kutatásnak sok időn át egyik dogmája volt, hogy teológiai és filozófiai szempontból a költő tomista. An-

¹ Facesti come quei che va di notte, / che porta il lume dietro a sé non giova, / ma dopo sé fa le persone dotte, / quando dicesti: „Secol si rinnova / torna giustizia e primo tempo umano, / e progenie scende da ciel nova”. / Per te poeta fui, per te cristiano / [...] Az *Isteni színjáték*ből vett szövegeket Babits Mihály fordításában közlöm, in KARDOS Tibor (szerk.): *Dante Összes Művei*. Magyar Helikon, Bp. 1962. Az *Isteni színjáték* eredeti szövegéből vett idézeteket Giorgio Petrocchi olvasata alapján közlöm: *La divina commedia di Dante Alighieri* a cura di Tommaso di Salvo. (Testo critico stabilito da Giorgio Petrocchi, pubblicato da Mondadori, Milano 1965–67). Zanichelli, Bologna 1987.

² John FRECCERO: *Dante. The Poetics of Conversion*. Harvard University Press, Cambridge, MA 1986.

nak ellenére, hogy senki sem tagadta a sokféle hatást műveiben (így többek közt az arab filozófia vagy a misztikus szerzők hatását), alapvetően Aquinói Szent Tamás követőjének tekintették. Ezzel szemben Freccero az *Isteni színjáték* alapszerkezetének meghatározásában az ágostoni ihletést tartja döntőnek.

Való igaz, Dante már a *Vendégség* egyik helyén hivatkozik (Boethius mellett) Ágostonra, mégpedig annak a fontos kérdésnek a taglalása során, vajon szabad-e önmagunkról beszélni. „Ez a meggondolás — mondja Dante — indította Ágostont a *Vallomások*ban arra, hogy magáról beszéljen, mert életének alakulása, amely a nem jóról a jóra, a jóról a jobbra, a jobbról a legjobbra fejlődött, olyan példát és tanítást adott, amilyent más ily igaz tanú nem szolgáltatott volna” (*Vendégség*, I, ii).³ A hivatkozásból kiviláglik, hogy Ágostonra a költő mindenekelőtt úgy tekintett, mint egy rendkívüli tanulságokkal szolgáló szellemi önéletrajz szerzőjére.

Tekintsük ezek után az *Isteni színjáték* prologusát, a *Pokol* két bevezető énekét! Az itt leírt szituáció és Ágostonnak a *Vallomások* VII. könyvében elbeszélte helyzete meglepően hasonlít egymásra, sőt a hasonlóságok mellett feltűnő egyezésekre is bukkanunk. Az egyezések mind nyelvi, mind szerkezeti szempontból szembeötlők.

A szereplő Dante, miután eltévedt egy sűrű erdőben, megpillant egy hegyoldalt, melyre megpróbál feljutni. Tudjuk, hogy ez a Purgatórium hegye. Útját állja azonban három vadállat, s tőlük való félelmében visszahull a mélybe.⁴ Végül a harmadik állat, a nőstényfarkas, olyan bénasággal bénítja meg, hogy elveszíti „a magasság reményét”. Ezek után a következő sorokat olvashatjuk (*Pokol*, I, 55–60):⁵

És mint ki lesné kocka nyereményét,
ha jó a pillanat, mely vakra forgat,
búsan átkozza játékos merényét:
olyanná tón engem e nyugtalan vad,
mely újra elűzött a magasságtól
ama vidékre, ahol a nap hallgat.

Amit olvasunk, az egy megtéréstörténet, mégpedig egy sikertelen megtérés története: olyan, amilyenről a *Vallomások* VII. könyve is szól. Ágoston ugyanúgy hanyatlik vissza a mélybe, mint Dante, s ő is a maga (képzeletbeli) szörnyeivel küzd:

Arra törekedtem, hogy értelmem élességét a mélységből kiragadjam, de lesüllyedtem ismét. Gyakran törekedtem, de újra meg újra visszahanyatlottam. (*Vallomások*, VII, iii, 182)

³ Ford. Szabó Mihály, in KARDOS Tibor (szerk.) (1. jz.) 161.

⁴ A prologus énekeinek megírásakor Ágostonnak ez a passzusa is Dante szeme előtt lebeghetett: „Más dolog valami erdős magaslatról látnunk a békesség hazáját, de az utat meg nem találunk hozzá, és hiába iparkodunk feléje mellékösvényeken, hol cselvető, kósza szövevények bujkálnak, vezérrükkel, a sárkánnyal és oroszlánnal; és ismét más dolog megmaradnunk a mennyei császár gondviselésével védelmesített odavezető úton [...]” AUGUSTINUS: *Vallomások*. (Fordította Városi István). Gondolat, Budapest 1982. VII, xxi, 211.

⁵ Babits itt nem követi hűen az eredetit (58–61): „Tal mi fece la bestia senza pace / che, venendomi incontro, a poco a poco / mi ripigneva là, dove 'l sol tace. / Mentre ch' i' ruinava in basso loco / [...]”

[...] de nehézkességem csakhamar ismét elvont tőled, és nyögve hanyatlottam képzelet-szörnyeimhez. (*Vallomások*, VII, xvii, 203)⁶

Az erdő, ahol Dante eltévedt, maga a halál: „a halál sem sokkal rosszabb” („tant'è amara che poco più è morte” — *Pokol*, I, 7). És Beatrice is azzal kéri Vergiliust Dante megsegítésére: „Nem látod, amint küzd a zord halállal?” („Non vedi tu la morte che 'l combatte?” — *Pokol*, I, 107.) Ezt úgy kell olvasnunk, hogy a bűnök erdejében tévelygő Dante éppúgy a halálán van, ahogyan a pokol küszöbére érő Ágoston is lelke haláláról beszél:

Már-már a pokol küszöbére léptem. [...] Sok súlyos gonoszság tetézt az áteredő bűn bilincsen kívül. Benne, Ádámban mindnyájan meghalunk. És Krisztusban meg nem bocsátottál még semmit közülük. Nem oldotta még föl keresztjén a bűneimmel magamra vont veled való ellenséges viszonyt. Hogyan is oldhatta volna föl keresztjén? Rajta — ez volt a véleményem — csak látszat-estete vérzett. Amilyen hamisnak ítéltem teste halálát, olyan igaz volt a lelkemé, és amilyen igazi volt teste halála, olyan hamis volt a lelkem élete... (*Vallomások*, V, ix, 138)

A mélységből csakis a holt régi *én* helyébe lépő újjászületett *én* tud felemelkedni. Röviden szólva éppen ez a felemelkedés a megtérés. A szereplő Dante esetében ez hosszú utazást jelent. A „nem jótól” a legjobbhoz vezető útján be kell járnia a túlvilág három birodalmát, s ez — a fikció szerint — reális utazás, hiszen a pokolban, a purgatóriumban és a paradicsomban eléje tárul látvány, bár különböző értelemben, de mégis megkérdőjelezhetetlen realitással bír. Az *Isteni színjáték* túlvilága független az utazótól. Ahogyan ma mondanánk, a megfigyelőtől független, „objektív külvilág”.

Vajon Ágoston esetében is így van? A kérdésre az a válasz, hogy a *Vallomások* hőse *önmagában*, saját lelkében viszi végbe az utazást:

Intést kaptam ebből, hogy térjek magamba, és azért vezetésseddel bensőm mélységébe léptem... (*Vallomások*, VII, x, 196)

Olyan utazás ez, melyhez nincs szükség fizikai mozgásra, sem kocsi, sem hajóra:

És hogy eljussak idáig, nem volt szükségem kocsi, hajóra, még annyi lépés sem kellett, amennyivel a háztól ülőhelyemig eljutottam. Hogy ne csak elinduljak, hanem meg is érkezzek oda, mást nem jelentett, mint az indulás akarását, de erős és elszánt, teljes akarását. (*Vallomások*, VIII, ix, 233)

Felmerül a kérdés, hogy az előbb mondottakkal ellentétben nem lehet-e Dante utazását is így érteni? Végző soron igen. Alapszerkezetét tekintve Dante Ágoston útját ismétli meg. A lélek benső világában egy metaforikus értelmű utazást visz végbe. A *conversio* nem is mehet végbe máshol, mint a lélekben. Ez egyben az *itinerarium mentis in Deum*, melynek fázisairól Szent Bonaventuránál olvashatunk.

Ám erre az alapstruktúrára ráépül az a rendkívül sokrétű, minden részletében kidolgozott költői világ, melyben a hős megtérési szándéka — a segítségére siető vezetők közreműködésével — végül szerencsésen megvalósul. Ez nem egy csapásra, hanem folyamatszerűen megy végbe. A történet fő színtere a purgatórium, ahol Dante

⁶ Ezen a helyen a *ruebam in ista cum gemitu* mondatot Dante szinte szó szerint idézi: „i' rovinava in basso loco” (*Pokol*, I, 61).

nagyrészt még mindig Vergilius vezetésével halad fokról-fokra fölfelé, de *conversiój*ának fő ágense, sőt mondhatjuk célja is: Beatrice. Dante *őhöz* tér meg a földi paradicsomban, hogy immár az ő vezetésével jusson el a *visio Dei*-ig.

Abból, hogy hosszú út vezet idáig, s hősi megtérése nem villámcsapászerűen bekövetkező váratlan esemény, még nem következik, hogy a fordulat ne lenne radikális. Az *Isteni színjáték* Dante nevű hőse folytonos fejlődésen és átalakuláson megy át, mígnem személyisége tökéletesen kicserélődik. Végül is *ezt* jelenti a *conversio*: a korábbi *én* halálát és egy új *én* születését.

Meg lehet mutatni, hogy Dante a költő a személyiségnek ezt a fejlődését és átalakulását tartalmilag is ábrázolja, mégpedig talán elsőként a világirodalomban. Ezzel a szó szoros értelmében történeti jelentőségű felfedezést tett a személyiséggel kapcsolatban. Ugyanakkor a szóban forgó folyamat állomásait különféle szimbolikus jelekkel érzékelteti. Ehelyütt maradjunk a szimbólumoknál.

A purgatóriumba való belépéskor a hős homlokára — a hét főbűnt jelképezvén — hét *P* betű kerül (*peccatum*), melyek közül egyet minden kör után letöröl az illetékes angyal. Világos, hogy ez a purgatóriumi történet lényegét jelképezi: vagyis Dante fokozatosan megszabadul bűneitől. Csak összes bűnét levetkőzve kerülhet Beatrice szeme elé.

Ám nem elég a bűnöktől megszabadulnia. Magától a bűnös személyiségtől is meg kell szabadulnia, hogy új személlyé változzék át, aki csakis az erény emlékét őrzi, és büszke értelmét aláveti az erény vezetésének (ellentétben a *Pokol* legnagyobb hőseivel, mint amilyen például Odysseus). A földi paradicsomba lépve ebben az átváltozásban lesz segítségére Matilda, aki őt a Léthé és az Eunoé partjára vezeti, hogy igyék a két folyó vizéből. A felszínen tehát ismét egy szimbolikus történetet látunk. A bűntől való megszabadulást kiegészíti a bűn emlékének eltörlése és a jótettek emlékének felidézése. Inni a két folyóból a feledés és az emlékezet összjátékát jelenti (*Purgatórium*, XXVIII, 128–129):⁷

egyik a bűn emlékét törli, másik
ráemlékeztet a feledt erényre.

Ennek az összjátéknak az eredménye, hogy az utazó, megtérvén Beatricéhez, immár megkezdheti útjának harmadik szakaszát, s felrepülhet az égbe. Ekkorra már, az Eunoé habjaiból kilépve, teljesen új ember vált belőle, teljesen „újjáalakult”. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a megújulásnak, az új emberré válásnak ez a motívuma a szöveg kitüntetett pontján tűnik fel, ugyanis ez a motívum zárja a *Purgatóriumot* (XXXIII, 142–145):⁸

[...] e szent habokból kiérve
új ember lettem, mintha új galyat hoz

⁷ Da questa parte, con virtù discende / ce toglie altrui memoria del peccato; / da l'altra, d'ognen fatto la rende (127–129).

⁸ Io ritornai da la santissima onda / rifatto sí come piante novelle / rinovellate di novella fronda, / puro e disposto a salire a le stelle.

az új tavasz az újuló növényre:
tisztá, s röpiülni kész a csillagokhoz.

De eközben megtörtént a találkozás Beatricével. Vessünk egy pillantást a találkozás jelenetére, melyben Dante *conversiója*, a prológiusban leírt bukás után, beteljesedik. A jelenet középpontját Beatrice Danténak szóló szemrehányásai alkotják, melyekből megtudjuk, hogy korábban milyen bűnök erdejében tévelygett a költő (*Purgatórium*, XXX, 124–132):⁹

De amikor második korszakomba
elértem én és életet cseréltem:
elvált és tőlem máshoz tért naponta.
Amint húsból a szellemig felértem
és nőtt az erény bennem és a szépség,
láttam, hogy mind kevésbé hevül értem
és hamis út felé fordítja léptét
csalfa képeit követvén a Jónak,
amellyek máshogy adják, mint ígérték.

Dante bűne, röviden szólva, az volt, hogy hamis javakért elhagyta Beatricét, pontosabban: elhagyta mindazokat a javakat, melyeknek szimbóluma Beatrice (hogy melyek ezek, azzal itt nem tudunk foglalkozni). Most azonban, pokolbeli és purgatóriumbeli útjának tanulságait levonva, megbánja bűnét (*Purgatórium*, XXXI, 34–36):¹⁰

És sírva mondtam: „Rossz utakra csaltak
a jelenvalók, csalfa kéjeikkel,
mióta tőlem arcod eltakartad.”

Minden megtéréstörténetnek van egy tőle elválaszthatatlan pedagógiai dimenziója. Ágostonénak is van, s mint láttuk, Dante éppen példamutató volta miatt hivatkozott a *Vallomásokban* önmagáról beszélő Ágostonra. Ezzel összhangban a költő saját *conversióját* is példaértékűnek tartja, ahogyan ezt az *Isteni színjáték* számos helye mutatja. A megtérés feladatvállalást foglal magában, az élmény és a belőle származó tanulság elmondásának köteleességét. Az *Isteni színjáték* egy megtértnek a beszámolója azokról az élményekről, melyeknek éppen azért lett a részese, hogy elmondhassa őket, ahogyan a *Purgatórium* utolsó énekében Beatrice figyelmezteti a költőt (XXXIII, 52–54):¹¹

Te csak jegyezd, mint ajkaim kimondják,
a szót azon élet élőinek, mely
a halál felé járja a bolondját.

⁹ Sí tosto come in su la soglia fui / di mia seconda etade e mutai vita, / questi si tolse a me, e dissi altrui. / Quando di carne a spirito era salita, / e bellezza e virtù cresciuta m'era, / fu' io a lui men cara e men gradita; / e volse i passi suoi per via non vera, / imagini di ben seguendo false, / che nulla promession rendono intera.

¹⁰ Piangendo dissi: „Le presenti cose / col falso lor piacer volser miei passi, / tosto che 'l vostro viso si nascose.

¹¹ Tu nota; e sí come da me son porte, / cosí queste parole segna a' vivi / del viver ch'è un correre a la morte.

Az emlékezet folytonossága és a személyiség kontinuitása

Érdeemes a mondottakat kiegészíteni néhány, a személyiség problémájával kapcsolatos megfontolással. Inni a feledés italából, átváltozni növénné vagy állattá: mindez természetesen jól ismert része az antik mitológiának. A mítoszok vagy az Ovidiusnál és másoknál olvasható történetek ugyanakkor fel sem vetik a személyiség kérdését. Úgy tűnik, hogy az egyén, miközben átváltozik pókká vagy kígyóvá, megmarad ugyanannak. Ez nyilván azt tükrözi, hogy még nem alakult ki a személy modern fogalma, s nem merült fel az a probléma, hogy melyek a személyi azonosság kritériumai egyáltalán. Danténál, aki bőven merít az átváltozástörténetek tárházából, az esetek többségében ugyanezt látjuk. Sőt, túlvilági szereplői szintén megmaradnak annak, amik életükben voltak. Sorsukat egyetlen emblematikus jelenetben foglalja össze, tekintet nélkül arra, hogy életük során bensőleg is megváltozhattak.¹²

Ez alól egyetlen kivétel a *Dante nevű szereplő*. Az ő személyisége, mint hangsúlyoztam, szakadatlan átalakulásban van, s ez lényegi összefüggésben van azzal, hogy az ő története egy *conversio* története. Az ő esetében viszont felmerül egy újabb, az előbbivel ellentétes probléma, de már a mi modern szemszögünkben. Miután Dante ivott a feledés vizéből, s régi bűnös énje meghalt, hogyan maradhatott meg mégis önmaga?

Az emlékezet folytonossága ugyanis a mi felfogásunk szerint feltétele a személyiség kontinuitásának. A személyiség gyökeres átalakulása, *conversio*ja feltételez egy végső soron identikus személyiséget. Hogyan lehet Dante a *conversio* után ugyanaz a személy? Természetesen nem dolgozom itt, hogy megoldjam ezt a problémát. Csak jelezni szeretném: *van* jele annak, hogy a problémát Dante érzékelté, s ez egyik alapja annak az állításomnak, hogy Dante nagy felfedezést tett a személyiséggel kapcsolatban.

A jel, amelyre célzok, a következő. Annak, hogy Dante, aki már ivott a Léthé vizéből, *megértse* az őt korholó Beatricét, mindenképpen feltétele, hogy emlékezzék önmagára. S valóban, Beatrice kénytelen ezt elismerni (*Purgatórium*, XXXI, 10–12):¹³

[...] „Mit tünődöl?
Felelj! még nem oszoltak el sötétebb
emlékeid a léthei erőtlől.”

Beatrice csakis az önmagával azonos Dantéhoz fordulhat szavaival, s az önmagával azonos Dantét vezetheti tovább az üdvözüléshez vezető úton.

¹² Remekül foglalja ezt össze Hegel: „Itt az emberi érdekek és célok minden egyedi és különös mozzanata eltűnik minden dolog végcéljának abszolút nagysága előtt, egyúttal azonban az, ami egyébként a legmulandóbb és legfutólagosabb az élő világban, objektívan, a legbensejében feltárva, értékében és értéktelenségében a legfőbb fogalom, azaz Isten által megítélve, tökéletesen epikailag áll előttünk. Mert amilyenek az emberek tevékenységükben és szenvedésükben, szándékaikban és megvalósításukban voltak, úgy állnak itt, örökre, mintegy ércszobrokká merevedve.” G. W. F. HEGEL: *Esztétikai előadások*. III. 313.

¹³ [...] „Che pense? / Rispondi a me; ché le memorie triste / in te non sono ancor da l'acqua offense”.